

Inleiding

*Es ist uns dunkel, und wir sind auf den Glauben angewiesen,
daß die Geschichte schon Mittel und Wege finden wird, das
Unnatürliche aufzuheben und das Natürliche herzustellen:
ein Deutschland als selbstbewußt dienendes Glied eines in
Selbstbewußtsein geeinten Europa.*

Thomas Mann, 1953

Een uit hout gesneden speelgoedpaardje, een homp brood en wat menselijkheid. Meer was niet nodig om in de winter van 1943 een Russische krijgsgevangene een kans te geven om nog wat langer aan het leven vast te houden. In de straten van Bremen-Neustadt rezen de schuilkelders als betonnen gedrochten de lucht in. Dwangarbeiders uit België, Nederland, Frankrijk en de Sovjet-Unie bouwden deze *Hochbunkers* en betaalden met zware ontberingen een dure prijs voor de permanente staat van huilende luchtsirenes en geallieerde bombardementen. Ze leden zichtbaar onder het oog van de bevolking. Elke vorm van contact tussen burgers en krijgsgevangenen was strikt verboden, op straffe van de dood. Dagelijks stierven mannen aan ondervoeding, ziekte en uitputting. Of ze werden gedood uit pure willekeur. Uit het straatbeeld verwijderd, zoals dat klinisch heet.

Op de hoek van de Pappelstraße en de Moselstraße staat tot vandaag de hoogbouw bunker waar een Duitse knaap van een jaar of negen geregeld langsliep en een Russische man, die makkelijk zijn vader had kunnen zijn, zonder veel gedoe wat brood toestak. Niets luxueus, zonder beleg en absoluut niet vers, want het waren voor iedereen karige tijden. Maar desalniettemin was Emil een van de vele jongens en meisjes die dapper genoeg waren om met een dagelijkse kleine daad iets groots te betekenen. Noem het geen heldendaad, maar een welkome schelmenstreek van een kwajongen die zich meestal steendood verveelde. Een schelmenstreek van levensbelang. Heimelijk gaf de man hem een zelf gekerfd houten paardje in ruil. Een miniatuur die in de speelgoedschaarste van de oorlog een gekoesterd goed was voor een jongen die soms dagen en weken wachtte in bunkers tot een nieuwe ochtend weer zou aanbreken. Transacties zoals die in de oorlog wel vaker plaatsvinden tussen mensen. Ruilhandel met menselijk leven als onderpand.

Die jongen in Bremen was mijn grootvader. Toen ik in 2017 na zijn overlijden met zijn jeugdvriend van toen in Neustadt ronddwaalde, was het geen toeval dat net die anekdote kwam bovendrijven bij een van de vele bunkers die nog steeds in het straatbeeld van de stadswijk verankerd zijn. Naast de vele West-Europese dwangarbeiders bleef vooral het beeld van het contact met *der Russe* overeind. Het is een diep persoonlijke, gelaagde herinnering die iets meer vertelt over de historische verbinding die Duitsers voelen met het Russische volk. Een band die goede handelsrelaties en een oorlogsverleden ver overstijgt. De *Ostarbeiter* uit de herinnering had in werkelijkheid ook afkomstig kunnen zijn uit Oekraïne, Wit-Rusland of de Baltische staten. Krijgsgevangenen uit de Sovjet-Unie werden aan de lopende band ingevoerd als niets meer dan functionele werktuigen. Als *slawische Untermenschen* binnen de ra-

cistische ideologie van het nationaalsocialisme, met net voldoende bestaansrecht om aan het Groot-Duitse Rijk mee te mogen bouwen. Ze stonden helemaal onderaan de pikorde der onderworpenen. En ook in Bremen kregen de Sovjetgevangenen het meestal het hardst te verduren.

In Duitse herinneringen aan het oosten geeft Rusland altijd de hoofdtoon aan. Veel familiegeschiedenissen zijn erdoor bepaald. Op de tachtigste verjaardag van Operatie Barbarossa, de Duitse aanval op de Sovjet-Unie tijdens de Tweede Wereldoorlog, verwees bondspresident Frank-Walter Steinmeier naar het veelvuldige persoonlijke leed dat die invasie Duitsland zelf gebracht heeft: 'Veel van de vaders, zoals men tot enkele jaren geleden nog zei, zijn in Rusland gebleven.'¹ Ik voeg daar graag aan toe: andere vaders zijn nooit helemaal terug naar huis gekomen. Ze kwamen als schimmen terug van het Oostfront. Vervreemd van hun vrouwen, onbekenden voor hun kinderen en niet in staat om het keurslijf van alledag weer aan te trekken. Ook dat hoort bij het verhaal van de Duitse jongen in Bremen die Emil heette.

Door deze familiegeschiedenis heb ik altijd met fascinatie gekeken naar het land dat de toekomst van Europa een beslissende wending gaf en dat op zijn eigen weg ook blijft doen. Die Duitse weg is een lange weg. Hoe word je het land dat je altijd al had willen zijn? En hoe kun je het blijven? Eeuwenlang was Duitsland een land op zoek naar zichzelf. Prinsdommen en graafschappen werden er verruild voor republieken en keizerrijken. Eerst was het de brandhaard van Europa en daarna het schouwtoneel van het wereldgebeuren. De ene oorlog volgde op de andere. Na het dieptepunt van de Tweede Wereldoorlog werd het land verhakeld, bezet en verdeeld. Geen familie woonde meer dan twee generaties in hetzelfde dorp. Wie een thuis zocht in de Duitse natie, moest zich eerst afvra-

gen: welke natie eigenlijk? Op die plek, ergens tussen oost en west, botsten de wereldvisies op elkaar. Daar werd de strijd gestreden tussen het kapitalisme en het communisme, en won de democratie het uiteindelijk van de dictatuur. Wat voor de een gewoon de heimat was, was voor de ander het laboratorium van de geschiedenis. Duitsland was het altijd allemaal tegelijk.

De val van de Berlijnse Muur op 9 november 1989 betekende voor Duitsland meer dan de hereniging van twee landsdelen. Het was het einde van een lange odyssee. Met de verenigde Bondsrepubliek had het eindelijk dat verlangde rustpunt bereikt. Was de wens van Thomas Mann in vervulling gegaan? Na zijn ballingschap in Amerika drukte de Duitse schrijver in 1953 bij zijn terugkomst in Hamburg een jonge generatie studenten op het hart om het wantrouwen bij de Europese burenen te laten varen. Blijf weg van 'een Duits Europa', maar ga vol voor 'een Europees Duitsland'.² Dankzij de eenwording had Duitsland zijn plaats als hartland van Europa weer ingenomen. Er was geen greintje grootheidsgedanken meer te bespeuren. Veel Duitsers wilden geruisloos opgaan in de massa. Het liefst van al werd het een apolitieke streek van groene heuvels en riviertjes. Waarom geen nieuw Zwitserland, maar dan in de Europese Unie? De Duitsers voelden zich opgelucht. Gerespecteerd, niet gevreesd. Duitsland werd een welvarende natie met innerlijke rust en het beste moest nog komen.

Net als elk land had het uitdagingen. De kosten van de hereniging waren niet te onderschatten. Maar het had de succesformule gevonden. Deze keer zou Duitsland het anders doen. Het was open voor de wereld. De blik lag ver voorbij de grenzen van Europa. Kon Berlijn met Moskou een eeuwige vrede stichten op het Europese continent, op het stuk grond waar ze samen zoveel dood en vernieling hadden gebracht? Het Russische gas leek het perfecte bindmiddel. Het was de gedroomde

brandstof voor een alsmaar groeiende economie. De welvaart steeg naar ongekennde hoogtes. In China had Duitsland onverhoopt een handelspartner gevonden met wel honderden miljoenen mogelijke klanten. Een Duitse auto, dat wilde toch iedereen? Met de winsten uit China pakte Wolfsburg, de voetbalclub van Volkswagen, voor het eerst de titel in de Bundesliga. In Gelsenkirchen speelde Schalke 04 met het logo van het Russische gasbedrijf Gazprom op de borst de halve finale van de Champions League. In een wereld waar oorlog en conflict hadden plaatsgemaakt voor vrijhandel zonder grenzen, voelde Duitsland zich opperbest. 'Nein!' klonk het met een herwonnen zelfvertrouwen tegen de Amerikaanse oorlog in Irak. Ontdaan van de nationalistische schandvlekken uit de twintigste eeuw wapperde de Duitse vlag, *Schwarz-Rot-Gold*, fier als nooit tevoren. De Britse historicus Timothy Garton Ash noemde het Duitsland van Angela Merkel in 2012 'het beste Duitsland dat we ooit hadden'.³ Was dit de Europese versie van de *shining city on a hill*?

Wie kon het tegendeel beweren? In *The Guardian* schreef de Nederlandse schrijver Joris Luyendijk in hetzelfde jaar hoe de ingebakken rivaliteit, ja zelfs haat, ingeruild werd voor verwondering: 'Waar zijn mijn anti-Duitse gevoelens gebleven?' Het land had met een bloeiende herinneringscultuur de schuldvragen van de Holocaust recht in de ogen gekeken. *Nie wieder* werd een internationaal begrip. Opflakkerend rechtsextremisme kreeg er geen kans. In het Duitse Rijnlandmodel was er overleg tussen werkgevers en vakbonden, gingen alle neuzen dezelfde kant op en werden de mensen niet kil aan hun lot overgelaten. Duitsland investeerde volop in innovatie en werd zelfs de wereldleider op het gebied van zonne-energie. Het was het Europese gidsland geworden. En dat wilde het graag zo houden.⁴

‘We wilden het niet zien.’⁵ Op de schok volgde de ontluistering. De Russische invasie van Oekraïne op 24 februari 2022 was voor Duitsland meer dan een breuk met de naoorlogse vrede in Europa. Hoe had een land zich zo kunnen vergissen? Het was de dag waarop een punt werd gezet achter het zelfbeeld dat Duitsland na de val van de Muur zorgvuldig had opgebouwd. De wereld was veranderd, Duitsland niet. Tot die ochtend had Berlijn in ontkenning geleefd. In plaats van zich aan te passen aan de nieuwe werkelijkheid, had het zo veel mogelijk alles bij hetzelfde willen houden. Maar het Rusland van Vladimir Poetin was allang niet meer de zielsverwant van weleer, de speciale vriend die Berlijn dacht te moeten koesteren. Er was geen plan B. Niet voor het wegvallende Russische gas en niet voor het model waar Duitsland zijn grootste successen mee had geboekt.

Sinds het begin van de oorlog in Oekraïne is voor Duitsland meer veranderd dan in de drie decennia na de Duitse eenwording. De Russische desillusie was slechts de eerste dominosteen die omviel. Een voor een zag het land de voorbije jaren de fundamenteën wegvallen waarop het de Duitse identiteit had gebouwd. China heeft de rollen omgedraaid en steekt nu het Duitse vakmanschap naar de kroon. Verkiest ook de Europese autoliefhebber weldra een Chinese auto boven een wagen van Duitse makelij? Als zelfs ‘Made in Germany’ geen garantie meer is, welke zekerheden bestaan er dan nog? Duitsland moet nu zelf de wetten van de globalisering ondergaan. Het onbehagen groeit. Krijgen we dit nog wel gekeerd? Angst regeert het land, van de fabrieken tot in de parlementen. Wat doe je als je succesmodel is uitgewoond?

‘Een extreemrechtse kanselier is niet meer uitgesloten.’⁶ Als Juli Zeh spreekt, dan wordt er geluisterd. Ze is niet alleen een gevierd schrijfster, maar ook rechter in het landelijke Brandenburg en werd al genoemd als bondspresident. Haar woor-

den hebben gewicht. Wordt het land dat Adolf Hitler naar de afgrond heeft gebracht weldra geleid door de AfD, de extreemrechtse partij die het liefst een streep zet door de herinnering aan het gruwelijke verleden? De Duitse democratie staat voor de grootste test in de naoorlogse geschiedenis. Kan het land eensgezind de uitdagingen waar het voor staat het hoofd bieden? Of drijft het op de culturele breuklijn tussen Oost en West opnieuw verder uit elkaar?

Duitsland bevindt zich tussen hamer en aambeeld en de wereld wacht niet. In een Europa waar de veiligheid en de welvaart langs alle kanten onder druk staan, kijkt iedereen naar Midden-Europa. Wie anders moet het voortouw nemen, nu het Amerika van Donald Trump zich afkeert van Europa? 'Een beetje Duitse orde in Europa is exact wat we nodig hebben,' zei de Belgische premier Bart De Wever op 12 februari 2026 op de Europese top in Alden Biesen. Met een glimlach, maar niet minder gemeend.⁷ In Duitsland klinkt niet de vraag: komt er oorlog? Maar wel: is het nu onze taak om de oorlog te voorkomen? Dat is de inzet. Kan Duitsland boven zichzelf uitstijgen en het leiderschap dat Europa nodig heeft op zich nemen – of raakt het verstrikt in zijn eigen tegenstellingen?